

Marksist Açıdan Coğrafî Mekân

Coğrafyanın yöntemiyle ilgilenen çağdaş coğrafyacılar, daha ilk adımlarında kendi bilim dallarının özgül bir eklemelenmesiyle karşılaştılar: «Doğal çevre» ve «insan» eklemelenmesi. Gerçekten de, her coğrafya eseri, şu ya da bu biçimde, «insanî» ve «doğal» arasındaki bağıntıları ele almak zorunda kalır. Bu bağıntılar, bu karşılıklı etkiler kimi coğrafyacılar göre bilimsel açıdan coğrafî olan bir yaklaşımın vazgeçilmez koşuludurlar. Şu halde, bu bağıntıların ve dolayısıyla bu eklemelenmenin coğrafî pratiğin evriminin her anında var oldukları söylenebilir. Coğrafî pratik yalnızca uygulamayı değil, coğrafî teoriği de içerir. Coğrafyanın iki aslı ögesiyle karşı karşıyayız demek ki: «insanî» öge ve «doğal» öge. Bu iki ögenin içinde kaynaştıkları çekirdek, her-yerdelik özelliği nedeniyle coğrafî pratik açısından tarih-dışıdır. Fizikî, ya da doğal, öge ile insanî öge arasındaki karmaşık ilişkiler acaba şu temel terimi, «mekân»ı dile getirmiyorlar mı? «Mekân» acaba bu iki ögenin belirli bir eklemelenmesi değil mi? Ve eğer böyle bir eklemelenme görülüyorsa bu eklemelenmenin varoluş tarzı (kipi) nedir? İşte ortada olan ve çözümlenmesi gereken sorunlar bunlar.

Her şeyden önce aydınlatılması gereken bir ayrımla karşı karşıyayız: «Fizikî ortam» ve «coğrafî ortam» ayrımı. Görüleceği gibi, bu basit fakat temel bir ayrımdır. Gerçekte «fizikî ortam» ile «coğrafî ortam» ayrımı «doğal» ve «insanî» ögelerin ayrımının yansımasıdır. Bu sonuncu ayrıma değişik coğrafyacılar, kimi zaman da aynı coğrafyacı, değişik adlar vermekte. «Coğrafî mekân yalnızca fizikî mekân değildir.»¹ Görüldüğü gibi «mekân» terimi burada «ortam» terimi yerine, onun eş-anlamı olarak kullanılmıştır. «Coğrafî» olan verili değildir, tam tersine elde edilmiştir. «Doğal» üzerindeki insan eyleminin ürünü olarak elde edilmiştir. «Doğal»dan «coğrafî»ye yönelen bir dönüşüm süreci sözkonusudur. «insan eylemi doğal ortamı, coğrafî ortama

yani tarih boyunca insanların girişimiyle biçimlendirilmiş olan bir ortama dönüştürmeye yönelir.»² Az ilerde aynı yazar «coğrafî mekândaki insan eyleminden» söz eder.³ Böylece, «coğrafî mekân» artık bir ürün olarak değil, bir «nesne» olarak kabul eder. Bu da bize bir anın işlenmiş mekânının, yani coğrafî mekânın, bir başka anın işlenmemiş mekânı yani doğal mekânı olduğunu düşündürür. Zaten insan eyleminin dönüştürücü etkinliğini bir süreç olarak düşünmek başka şekilde mümkün değildir. Bu arada bir başka kavramla karşılaşıyoruz: «Bölge». P. George bir bölgenin varoluşu için gereken vazgeçilmez üç koşul sıralar: «bu koşullar gerçekleşmediğinde, bölge değil, yalnızca coğrafî ortamlar vardır diyeceğiz.»⁴ Böylece bir başka ayırım daha elde etmiş oluyoruz: «bölge» ve «coğrafî ortam». Şimdilik bu ayırımı bir kenara bırakıp, bölgenin vazgeçilmez özelliklerine eğilelim. «Bölge» kavramının aydınlanması bu ayırımın da aydınlanması olacaktır. «Bölgenin somut karakteri ve tarihî göreceliği her şeyden önce açıkça belirtilmelidir. Bu bölgenin birinci özelliği. Öteki ikisi ise şunlar: «Bir bölge, üzerinde yaşayanlar arasındaki bağlar ile tanımlanır» ve «bir bölge, bir merkez çevresinde örgütlenir.»⁵ Daha ilerde, «bölge»nin tanımı verilirken, şunlar deniliyor: «Bölgeler canlı ve karmaşık organizmalardır.»⁶ Bu organizmacı anlayış daha da geliştiriliyor. Bölgenin «uzuvları, yüreği ve damarları: merkezi ya da merkezleri ve ulaşım yolları»⁷ bölgeyi açıklar. «Yürek» yani «merkez» (ya da merkezler) «damarlar»dan kan gönderip «bedeni» yani «bölgeyi» yaşatıyor. «Yürek» olmadığında, «beden» de yoktur. Gerçekten de, «merkezsiz, çekirdeksiz yani şehirsiz gerçek bir bölge olamaz.»⁸ Bölgenin oluşumu, demek ki, «merkez»e bağlı. Şehir ya da «merkez», «bağıntılar ağını tamamlayarak bölgesini yaratır.»⁹ Merkez, —kendi— bölgesini (abc) yaratıyor. Bu son derece önemli. Bölgenin oluşumu, demek ki, tek bir belirleyicinin girişimlerine bağ-

lı. Öte yandan, sözü geçen «bağıntılar» birkaç türlü: İdari bağıntılar,⁷ ulaşım bağıntıları, v.b. Bütün bu bağıntılar «merkez»e, «kutup»a yani «şehir»e yönelirler. Bölge, «bir şehrin çevresinde örgütlenen kutuplaşmış bir mekândır.»¹⁰ Şehirse, bölgesine egemen olan bir «yönetim ve kumanda merkezidir.»¹¹ Bölgenin kendi merkeziyle bağımlılık ilişkisi içinde olması, bölgenin içsel bir özelliğidir ve merkez ya da merkezler tarafından yaratılmış olmasından ileri gelir. Aynı yazarın bir başka eserinde bu «egemenlik» ilişkisinin kaynağı yer değiştirir. Bölgenin bağımlılığı, «sınırlı bir mekân» olmasından kaynaklanır.¹² Bölge daha geniş bir mekânda yer aldığı için bağımlıdır (tâbidir). Bir kez içsel bir özelliğe dayanan «bağımlılık» bir başka kez bölgenin dış bağıntıları ve konumuna dayanmaktadır. Burada denilebilecek olan şey, iki ayrı «bağımlılık-egemenlik» kavramının sözkonusu olduğudur. Fakat bizi asıl ilgilendiren nokta «bölge» ile «mekân» gerçeklikleri arasındaki ilişkidir. Bu ilişkiyi şöyle dile getirebiliriz: Birbirlerine eklemelenen bölgeler bir coğrafî mekân oluştururlar. Bu ilişkinin niteliği ise bizi «bölge» ve «mekân» kavramlarını birlikte ele almaya yöneltir. Öyleyse bu kavramları oluşturan kategorilere eğilelim. Bunların ilki «örgütlenme» dir.

«Her coğrafî mekân örgütlenmiştir.»¹³ Mekânın örgütlenmesi «insan toplulukları ile ekolojik ve tarihî çerçeveleri arasındaki ilişkilerin» belirli bir anlayışdır.¹⁴ İki öge seçebiliyoruz: «insan toplulukları» ve «ekolojik ve tarihî çerçeve.» Bu iki öge arasındaki ilişkilere değin her anlayışa belirli bir örgütlenme denk düşer. J. B. Garnier «örgütlenme»yi «bölünme»nin sonucu olarak kabul eder. Mekânın bölünmesi bir «mozaik» yaratır ve «mozaik»in değişik bölümleri arasındaki bağıntılar, mekânın örgütlenmesidir.¹⁵ Gerçekten de «coğrafî mekân hem örgütlenmiş hem de bölünmüştür.»¹⁶ «Bölünme» kategorisinden önce bir başka kategori üzerinde bilgi vermek gerekirken: «Türdeşlik».

Coğrafî mekânın bir özelliği de «türdeş» olmasıdır. Daha önce de sözü edilen «bir bölgede oturanlar arasındaki bağlar» mekânın türdeşliğinin kaynağıdır. Bu bağların niteliğine gelince denilebilecek olan şey, bu «bağ» teriminin yalnızca «bağıntıları» değil, ortak

özellikleri de kapsadığıdır.¹⁷ Tek başlarına bu bağlar bir bölge yaratamazlar, ilk önce bir «örgütlenme» yaratmaları gerekir. Örgütlenme ve türdeşlik «bölge»nin iki ana özelliğidir öyleyse. O. Dollfus'a göre türdeşlik «coğrafî mekânın ancak belirli bir bölümü için sözkonusu edilebilir.»¹⁸ Mekândaki ilişkilerin tıpatıp olmasa bile benzer bir biçimde tekrarlanmasından doğar türdeşlik. J. B. Garnier türdeşliğin kaynağını mekânsal ögelerin benzeşmesinde görür.¹⁹ Bir başka yerde «türdeşlik» ile «türdeş-olmamayı» tanımlarken aynı yazar, «bütün ögeler kesinlikle aynı özelliklere sahip olduğunda»²⁰ türdeş bir ortamdır söz edilebileceğini söyler. Şaşırtıcı olan, bir yerde «türdeşlik» bir benzeşmeden ileri geliyorken, bu kez «kesinlikle aynı özellikler»den kaynaklandığı. Öte yandan, «türdeşlik» ölçek düşüncesine sıkı sıkıya bağlıdır. Belirli bir ölçek ve ölçüt (kriter) için türdeş olan bir mekân parçası, ölçek ve (ya da) ölçüt değiştirdiğimizde türdeş olmayabilir. O. Dollfus'un şu uyarısını ele alırsak, bu daha da gerçeklik kazanır: «yeryüzünün her parçası birçok türdeş mekânda yer alır.»²¹ Bu «türdeş mekânlar» birbirlerinden özgül bağıntıları ile ayrılırlar. Ölçek ve ölçüt seçimiyle «şu ya da bu bağıntılar sistemine»²² şu ya da bu türdeş mekâna önem veriliyor. Ele alınan alanın genişliği de türdeşliği belirler. Bu alan ne denli küçükse türdeş olma şansı da o denli yüksektir. «Türdeşlik» nasıl ele alınırsa alınsın, «bölünme» düşüncesini içerir.

Mekânı bölmenin başlıca iki yolu vardır: «doğal bölünme» ile «insanî bölünme.» J. B. Garnier'e göre, doğal etkenlerin sonucu olan fizikî ortam mekânın bölünmesinde ilk planda etkilidir.²³ Gözönüne alınması gereken şey, mekânın bölünmesindeki «fiziksel» ve «insanî» etkenlerin birliğidir. Çünkü, mekânın her bölünme biçimi «her şeyden önce birliğin temel ögesinin araştırılmasına dayandırılmalıdır.»²⁴ Görüldüğü gibi, mekânın bölünmesi fiziksel ve insanî ögelerin, içlerinden birinin temel öge olacağı biçimde birleşmelerinden ileri geliyor. Öte yandan, mekânın bölünmesinden söz etmek aynı anda «sınırlar», «mekânsal farklılaşma» ve «türdeşlik» sorunlarını ortaya koyar. Bunlara geçmeden önce mekânı bölmenin bir başka tarzına değinmek gerekir. Bu gözlemcinin gerçekleştirdiği bir bö-

verelim. Fransız yurttaşı Vauban bir askeri mühendistir. Aynı zamanda da, çağının en ileri gelen coğrafyacısıdır. Kimilerine göre «uygulamalı coğrafya»nın babasıdır. Önemli olan bu değil. Vauban'ın önemi Fransa Kralığı'nın sömürgeleştirme hareketinde tuttuğu yerden ileri gelir. Sömürgeleştirilecek ülkenin değerlendirilmesi için anket yöntemine başvurur. Yazılarında birinin başlığı «Amerika'daki sömürgelerin büyütmek için yollarıdır. Toprakların, doğal bitki örtüsünün durumuyla ilgilenir, insanların, dokuma tezgâhlarının, evlerin hayvanların, v.b. sayımına ilişkin anket biçimleri tasarlar. Sömürgeleştirilecek olan ülkenin bir ya da iki yıl önceden tanınmasının zorunlu olduğunu, bunun için bu işlerden anlayan mühendislerin ve benzeri kişilerin söz konusu ülkeye gönderilmesini bildirir. Görüldüğü gibi Vauban'ın bütünüyle ilgilendiği şey, sömürgeleştirmeye yardımcı olan araştırmalar yapmak; başka deyişle, betimlemek-açıklamak-buyurmak. Demek oluyor ki daha 19. yy'a varmadan önce, yukarıda sözü edilen üç evreli coğrafya tarihine uymayan coğrafyacılar vardı. Bunlar birkaç taneydi, «istisna»ydı denemez. Çünkü, bu kişiler zamanlarının en iyi coğrafyacılarıydılar; yani «coğrafya» denince akla bunlar geliyordu. 19. yy'a gelince...

19. yy'da bir yön değiştirmenin gerçekleştiğini kabul ediyoruz. Ne var ki, bu yön değiştirmeyi başka biçimde anlıyoruz. Coğrafya 19. yy'da üniversiteye kabul edilir ve «bilim» adını alır. Buna karşı şu söylenebilir: Filozof Kant üniversitede coğrafya dersleri vermişti, yani 19. yy'dan önce üniversitede coğrafya zaten vardı. Evet herhangi bir bilgi biçimi olarak üniversitede yer alıyordu. Fakat, Üniversite o sıralarda, yani 19. yy'dan önce coğrafya anlayışını sistemleştirememişti. K. Ritter ve von Humboldt işte bunu yaptılar. Üniversitenin dışında okutulan bir coğrafya vardı, «uygulamaya» yönelik (Büyük İskender, Vauban'ın anladığı biçimde) bir coğrafya vardı. Bir de «bilim için bilim» yapan, betimleyici ve açıklayıcı coğrafya vardı. Ritter ve Humboldt işte bu coğrafyanın kurucularıdır. Üniversitenin dışında ise, Eski Çağ'dan beri bir betimleyici —açıklayıcı— buyurucu coğrafya anlayışı vardı. Modern coğrafyanın kurucuları işte bu coğrafya anlayışının nasıl gizlenebilece-

ğini sistemleştirdiler. Çağdaş coğrafyaya baktarsak temel amacının buyurucu (yön gösterici) bir yöntemle «ülke düzenlemesi» ya da eşanlamlısı «mekânsal düzenleme» çalışmalarına katkıda bulunmak olduğu görülür. İskender, Vauban, Herodot, v.b. hepsi de «ülke düzenlemesi» ile uğraşıyorlardı. Bu açıdan bakılırsa çağdaş coğrafya, yani uygulamaya bütünüyle dönük coğrafya, «yeniden fethedilen cennet»tir. Şöyle bir çarpıtmayla karşı karşıyayız. Doğuşundan beri «uygulama»dan ayrılmayan «coğrafya» 19. yy'da «bilim için bilim» anlayışı içinde sistemleştirilir, 20. yy'da «uygulama için bilim» evresine girer. Oysa, bu son evre, Eski Çağ'dan beri üniversite dışında varlığını sürdüren betimleyici —açıklayıcı— buyurucu coğrafyanın, gerçek coğrafyanın yalnızca solgun bir yansımasıdır. Anlatmak istediğimiz şey şudur: Uygulamaya sıkı sıkıya bağlı olan bir bilgi biçiminden bilimsel bir bilgiye doğru yönelen coğrafi düşünce, evrim sürecinin hiçbir anında uygulamadan kopmadı.

Coğrafyanın, «bilim için bilim» anlayışı içinde sistemleştirilmesi özgül bir terminolojiliyi gerektirirdi. Gündelik dil kaçınılmaz biçimde yeni terimlere kaynak oldu. «Peyzaj» ve «ortam» terimleri coğrafyanın yarattığı yeni biçimler değildir, ama coğrafi düşünce bu biçimlere yeni anlamlar verdi. Bu arada, Eski Çağ'da başvuruldu: Ekumen (oekoumène) terimi buna tanıklık eder. Coğrafyanın özgül terimlere olan ihtiyacı böyle karşılanıyordu. Bu durum ortaya anlam belirsizlikleri çıkardı. Öyle ki günümüzde en çok kullanılan terimlerden biri olmasına karşın, «bölge» teriminin anlamı son derece belirsizdir. Birçok coğrafyacı bu belirsizlikten yakındır. Yoksa, anlamdaki bu belirsizlik terimin gerçekliğinin belirsizliğinden mi ileri geliyor?

Bölge kavramı ve bölgesel coğrafya deyimi, denildiği üzere «bölgesel araştırmalar» yapan Fransız coğrafyacı V. de la Blache'dan kaynaklanır. 1899 yılında Sorbonne Üniversitesinde coğrafya eğitiminin açılış dersinde, bölgesel farklılıklar doğuran, ülkelerin fizyonimlerini belirleyen bütün nedenlerden (toprak, iklim, engebeler, v.b.) söz eder. Değişik nedenler, değişik bilgiler yaratmakta. Sınırları böylece belirlenen bölgeler «bireyselliğe», «kimliğe», «kişiliğe» sahip olacaklar.

V. de la Blache, Champagne bölgesinden, Lorraine ve Massif Central bölgelerinden söz eder meselâ. İlginç olan şey, V. de la Blache bu bölgeleri «sınırlandırmaya» girişmeden önce bu bölgelerin sınırlandırılmış ve isimlendirilmiş olmasıdır. Sözü ettiğimiz bölgeler feodal bölünmenin sonucu olarak uzun zamandan beri vardır. V. de la Blache'in eserinin adı oldukça anlamlıdır: «Fransa'nın coğrafi tablosu.» Yukarıda adı geçen «bölgelerin» yanyana konulmasıyla çizilmiş bir (tek bir) tablo. Bu eserde, Fransa devleti sınırları içinde kalan mekânı oluşturan «coğrafi» bölgeler incelenir. Dikkat edilirse «mekân» bölgelerin, yanyana yerleştirilmesine indirgenmiştir. Dahası, mekânın dinamizmi ortadan kaldırılmıştır. Coğrafi mekânda değişmeyen, hareket etmeyen öge ve sınır yoktur. V. de la Blache'in ele aldığı bölgelerin «coğrafi» olup olmadığı ise tartışma konusu. Öte yandan, bir an için bu bölgelerin «coğrafi» olduklarını kabul etsek bile, o zaman da coğrafi bölgelerin nasıl olup da tek bir «tablo» oluşturduğu sorulmalı. Bu «tablo» oluşturma düşüncesi, coğrafi mekânın değişmez bir veri olduğu anlayışından kaynaklanır. «Tablo» benzetmesini koruyarak, belki tek bir «tablo» değil de, («bölge»lerin sınırları sürekli biçimde değiştiğine göre) bir dizi «tablo» yaratmanın gerekli olduğu öne sürülebilir. Böyle olsa bile, bütün bu «tablolar» gene de (sınırları değişse, yani alanları değişse bile) «bölge»lerin değişik biçimlerde yanyana getirilmelerinden oluşacaktır. «Tablo»lar yaratmak anlaşılacağı gibi, coğrafi mekânın temsil edilmesidir. Oysa coğrafi mekân «bölgelerin» ister «kişiliği», «bireyselliği» olsun ister olmasın, yanyana yerleştirilmesine indirgenemez. V. de la Blache'in (ve izleyicilerinin) ele aldığı herhangi bir mekân ögesi, diyelim Lorraine bölgesi, nüfus sözkonusu olduğunda belirli bir «kişiliğe», morfolojik yapı sözkonusu olduğunda bir başka «kişiliğe» v.b. bürünecek. Başka deyişle, hep başka bir «bütün» içinde yer alacak. Yani belirli bir «kişiliği» dolayısıyla işte bu sınırlar içinde kalan mekân parçası Lorraine'dir dememize imkân veren tek bir «kişiliği» kalmayacaktır. İçinde yer aldığı mekânsal bütün her mekânsal ögeye yeni bir anlam verir. Tarihten örnek verirsek, «uzun vâde»de bir anlam taşıyan bir olay «kısaca vâ-

de»de bir başka (bambaşka) anlam taşır. Demek ki «bölge» kavramı coğrafi mekânın karmaşıklığını gözardı etmektedir. Yukarıda, nüfus ya da morfolojik yapı, v.b., sözkonusu olduğunda yaptığımız şey bir «ölçüt» seçimiydi. Tarihten aldığımız örnek ise «ölçek» seçimini belirtmekte. Görüldüğü gibi her mekânsal öge belirli bir ölçek ve ölçüt için anlam kazanıyor, kendinden anlam taşıyan öğelerden oluşmaz coğrafi mekân. Denildiği gibi, coğrafyanın konusu yeryüzüdür, somut mekândır. Evet, ama bu «somut mekân»a, bu yeryüzüne ancak «soyut mekânlardan» yaklaşabiliriz ve bu soyut mekânların hepsi de «coğrafi mekân»ı oluşturur. Toparlarsak: Coğrafyacı, bir ölçek ve ölçüt seçimi yaparsak değişik analiz düzeyleri ayırır. Belirli bir analiz yüzeyinde, belirli bir olgu belirginleşirken başka olgular görünmez olur. Kabul edilen ölçeğe ve ölçüte uygun olarak somut coğrafi mekâna belirli bir biçimde bölünür. Yaratılan her analiz düzeyine bir kavramsal mekân denk düşer. Her kavramsal mekân gerçekliğin belirli bir yanını gözler önüne serer. Coğrafi mekân somut bir kavramsal gerçekliktir. Bu açıdan bakılırsa, «bölge» kavramı coğrafi düşünceyi ampirizme hapseden bir mekân anlayışından kaynaklanmaktadır. Coğrafyanın elinde, çalışma konusu olarak tek bir mekân yoktur. Bir soyutlama, kavramlaştırma çabasıyla coğrafyacı kendine yararlı olan kavramsal mekânı yaratır. Ve bu kavramsal mekânı kullanarak «gözle görülen, elle tutulan» mekânı, yani yeryüzünü bölümler. Bir kavramsal mekânın getirdiği bölümlenmeler bir başka kavramsal mekân için geçerli değildir. Çünkü her kavramsal mekânın kendine özgü, onu yaratan bir ölçeği ve bir ölçütü vardır. «Bölge»den her zaman için geçerli ve varolan bir gerçeklik olarak söz etmek, Lorraine, Massif Central gibi, coğrafi mekân kavramını kısırlaştırmaktır. Bir an için bölgelerden oluşan «gözle görülen, elle tutulan», «somut», «tarafsız» bir mekânın varlığını kabul etsek bile, bu en sonunda varolan bir mekânı (ve bu mekân «coğrafi» değildir.) Somut kavramsal bir gerçeklik olan «coğrafi mekân»ın yerine koymak anlamına gelecektir. Coğrafi mekân her an birçok kavramsal mekânın karmaşık bütünlüğüdür. Böyle olduğu için de, verili değildir; yaratılması gerekir. Varoluş tarzları (kipleri) ise

ölçek ve ölçüt seçimiyle kurulan kavramsal mekânlardır. Fakat, «bölge» kavramı analiz düzeyleri, yani soyutlama düzeyleri ayrımını yapmıyor, yapamıyorsa bunun nedeni ampirist bir sorunsaldan kaynaklanmasındır. Şu halde, coğrafi mekânın zenginliğini, karmaşıklığını ele alabileceği yeni bir sorunsal kurmak gerekmektedir. Bunun ilk öğelerinin neler olabileceği görülmekte. Böyle bir çaba mekânsal analiz yöntemlerinin daha da geliştirilmesine, anlamı belirsiz kalan «peyzaj», «ortam», «çevre» gibi terimlerin kesinlik kazanmasına yarayacaktır. Mekânsal analiz yöntemlerinin neye yaradığı ise bu yazının çerçevesini aşar, bu bir başka yazının konusu olacaktır. Fakat burada yapılabilecek bir şey, yazının genel akışı içinde başka kavramlara yönelmek için sözü edilen kimi kavramlar üzerine açık fikirler edinilebilmesini sağlamaktır.

«Mekânın bölünmesi» ve «mekânsal farklılaşma» ilk elde açıklanması gereken deyimler. Önceden değinildiği gibi, bölünmüş ve örgütlenmiş bir mekân olarak kabul edilir coğrafi mekân. Ve coğrafi mekânındaki değişimler, «mekânın görünür yanı»nda, yansısında, yani «peyzaj»da izlenebilir. Mekân gibi peyzajda bileşiktir. Peyzajı oluşturan öğeler üç ayrı karakterdedir. Bu öğelerden kimileri cansız dünyadan kökenlenir; jeolojik alt yapı, iklim, akarsular v.b. gibi. Kimileri ise, cansız dünyanın sunduğu temeli kullanarak doğan, gelişen ve özümlenen hayvansal ve bitkisel topluluklardan kökenlenir. Fakat en önemli, en belirleyici öge, canlı dünyada yerleşmiş bulunan ve bu dünyayı dönüştüren insan topluluklarıdır.⁴¹ Bütün bu öğeler üç ayrı grupta toplanabilirler. Ve bu üç grubun evrimleri ayrı ayrı zamansal ölçekler içinde gerçekleşir. Her grubun kendi zamanı, kendi ritmi ve değişmeye karşı kendine özgü bir duyarlılığı vardır. Kimi öğeler, göreceli biçimde, daha kolay değiştirilebilirse, kimileri çok daha güç bir biçimde değiştirilebilir. Belirleyici olan «insan toplulukları» ögesi, sözelimi jeolojik altyapı gibi bir ögeyi kapsayan «değiştirme» işlemleri boyunca göreceli biçimde «belirlenecek»tirler. Görüldüğü gibi, «belirleyici olan»ın «belirlenen»e dönüşebildiği diyalektik bir hareket sözkonusu. «Peyzaj bütünü üç alt-bütünü diyalektik hareketiyle evrime uğrar.»⁴² Öte yan-

dan, peyzajlar bir başka ölçüte göre de sınıflandırılabilirler. Doğal ortamı coğrafi bir ortama dönüştüren insan eyleminin, başka deyişle, «müdahalesi»nin tarzlarına göre. Bu temele dayanan O. Dollfus üç tür peyzaj ayırır: 1) Doğal peyzaj; 2) Değiştirilmiş peyzaj; 3) Düzenlenmiş peyzajlar.⁴³ Üç tür peyzaj aynı zamanda üç tür «ortam» demektir; çünkü her peyzaj bir ortamın görülebilir anlatımıdır. Böylece doğal peyzaj, insan elinin, hiç olmazsa yakın bir tarihte, değmemiş olduğu bir ortamın görülebilir anlatımıdır. Bilindiği gibi, insan elinin doğaya ilk değdiği çağ ilkel tarımsal üretim, yani çapa tarımı v.b. dönemdir. Öyleyse «doğal ortam» tarımsal üretimin başladığı dönemden daha eski bir döneme denk düşmektedir (tekabül etmektedir). İnsan topluluklarının avcılık ve toplayıcılıkla geçindikleri, ateşten yararlanmadıkça yaşadıkları ortam üzerinde hayvanlardan fazla bir değiştirici etkilerinin olmadığı bir döneme denk düşmektedir. «Çağımızda doğal peyzajlar, kesin anlamında ekumen (oekoumène) kapsamına girmeyen peyzajlardır.»⁴⁴ («Ekumen» teriminin de bir açıklama gerektirdiğini geçerken belirtelim). O. Dollfus, gene aynı yerde «değiştirilmiş peyzaj»ı tanımlarken, sürekli biçimde hareket halinde olan bu toplayıcı ve avcı toplulukların, hayvancılık ya da tarımla uğraşmalarını bile peyzajı geriye dönülmez biçimde değişime uğrattıklarını söylüyor. Ne var ki bunu örneklendirmiyor, daha doğrusu örneklendiremiyor. Bunu yapabilmesi zaten imkânsız. Çünkü toplayıcı ve avcı topluluklar, avlanmak için kullandıkları «ateş»ten başka doğal ortamı değiştirecek bir imkâna sahip değiller. Bu da o denli büyük bir değiştirme gücü sayılmaz. Fakat, insan toplulukları «ateş»i tarım yapmak için gereken alanı elde etmek amacıyla (çalılıkları, ormanları yakarak) kullandıkları artık bir başka «döneme» girilmektedir. İnsan toplulukları artık hayvancılık ve tarımla uğraşmaya başlamaktadırlar. Bitki örtüsü bir yandan tarıma yeni alanlar için, öte yandan da hayvanların beslenmeleri, otlamaları nedeniyle ortadan kaldırılır ya da değiştirilirken, bunların sonucunda aşınım, v.b. olaylar yeni biçimlere bürünür. Hayvancılık ve tarımla uğraşan insanlar doğal ortamın değişmesinde etkin biçimde yer alırlar. Avcılık yaparken avlanmak için kullandığı ateş «kazay-

la», yani bir «yan sonuç» olarak ağaçların v.b. yanmasına ve ortamın değişmesine neden olabilir. Ne var ki, ortamın değişmesi değil amaçlanan. Oysa, tarla elde etmek için ateşi kullanmak doğal ortamı değiştirmeyi amaçlar doğrudan doğruya. Bu durumda bir «beklenmedik sonuç» sözkonusu değildir. Amaçlı bir eylemle karşı karşıyayız. Hayvancılık ve tarımla uğraşan insanlar, doğanın onlara sunduğu ortamı bilinçli bir eylemle (bu, tohum halinde bir bilinç olsa bile) değiştirmekteler demek ki. Şu halde, değiştirilmiş ortam ve dolayısıyla değiştirilmiş peyzajlar bir geçiş dönemini yansıtmaktalar; düzenlenmiş peyzajlara geçişi yansıtmaktalar. Dollfus, bir «geçiş oluşturabileceklerini» söylüyor.⁴⁵ Bir geçiş oluşturmadıkları da olabilir diyor. Az önce söylediklerimize bakılırsa, biz değiştirilmiş peyzajların, tohum halinde bile olsa bilinçli bir eyleme dayandıkları için, zorunlu olarak bir geçiş, değiştirici eylemdeki «bilinç» ögesinin daha yüksek bir dereceye ulaştığı «düzenlenmiş peyzajlar»a geçişi getirdiğini düşünüyoruz. Dollfus, değiştirilmiş peyzajların, düzenlenmiş peyzajlara doğru bir geçişi oluşturmayabileceklerini söylemesinin nedeni düşüncesinde «bilinçli eylem» ögesine ve bu ögenin evrimine yer vermemesidir. Dollfus şunları der: «Değiştirilmiş peyzajlar doğal ortamın bozulması anlamına gelmezler her zaman. Düzenlenmiş peyzajlara doğru bir geçiş oluşturabilirler.»⁴⁶ Görüldüğü gibi Dollfus, belirli bir dönemde, toplayıcı-avcı insan toplulukları, bir başka dönemde ise hayvancılık tarımla uğraşan insan toplulukları ile doğal ortamı karşı karşıya getiren hareketi «edilgen yan»dan, yani «doğal ortam» yönünden görmekte. Bu yönden bakıldığında iki şey «muhtemel»: 1) Değiştirilmiş peyzajlar doğal ortamın bozulması anlamına gelirler; bu durumda bir başka aşamaya («düzenlenmiş peyzajlar» aşamasında) geçişe imkân verecek olumlu «işe yarar» doğal öge kalmamıştır. Değiştirilmiş peyzajlar, düzenlenmiş peyzajlara doğru bir geçiş oluşturamazlar; ya da 2) Değiştirilmiş peyzajlar düzenlenmiş peyzajlara doğru bir geçiş oluşturabilirler. Oysa, insan toplulukları ile doğal ortamı karşı karşıya getiren harekete, «etkin yan»dan, yani «insan toplulukları» yönünden baktığımızda bu harekette gördüğümüz şey, her zaman bilinçli bir

eylem olan «insan eylemi»nin gelişen «bilinçlilik» ögesidir. İnsan eylemi doğayı dönüştürmede giderek daha etkin olmakta, yani insan eylemi içindeki bilinçlilik ögesi giderek daha ağır basmaktadır. İşte insan toplulukları ile doğal ortamı, yani verili ortamı karşı karşıya getiren harekete bu yönden baktığımızda Dollfus'un «değiştirilmiş peyzaj» adını verdiği peyzajın «düzenlenmiş peyzaj» doğru bir geçiş oluşturduğunu söylüyoruz. Dollfus'un söylediği üçüncü tür peyzaj «düzenlenmiş peyzajlar». Bunlar doğal ortam üzerine yapılan «düşünülümüş sürekli ve hep birlikte»⁴⁷ gerçekleştirilen bir eylemin yansıdırlar. Tek bir bireyin değil, belirli amaçlara ulaşmak isteyen bir toplumun ortaklaşa bir eyleminin sonucudurlar. Bunun yanında düşünülümüş, yani bir bilinçli eylemin yansıdır da bu peyzajlar. Toplu halde hareket eden bu «grup, mekânı sahip olduğu tekniklere toplumsal yapısına ekonomik sistemine göre örgütler.»⁴⁸ Öte yandan, verili-doğal ortamın değişebilmesi için «insan eylemi»nin sürekli, belirli bir süre boyunca ara vermeden gerçekleşmesi gerekir. Toparlarsak: Verili-doğal ortamı bir coğrafi ortama dönüştüren düzenlemeler bu verili-doğal ortam ile bu ortamı örgütlenme imkânlarının güçlerinin mücadelesinden doğan bir bileşkedir. Başka deyişle, her toplum belirli bir verili-doğal ortamla karşı karşıyadır. Çünkü her toplum belirli topraklar üzerinde yaşar. Öte yandan, her toplum gelişiminin değişik aşamalarında «üzerinde yaşadığı toprakları» yani verili-doğal ortamı yalnızca değiştirmek değil, dönüştürmek için de değişik imkânlarla sahiptir. Olaya daha da gerçeklik kazandırmak için, değişik gelişme aşamalarında bulunan toplumları alırsak belirli bir verili-doğal ortamın, dolayısıyla belirli bir verili-doğal peyzajın birden çok düzenlenmiş peyzaj ortaya çıkabileceği görülür. Basit bir benzetmeyle, aralarında beceri farkı olan zanaatçıların aynı çamurdan, nitelikçe farklı eserler yaratmaları gibi. Demek oluyor ki, ortak bir verili-doğal ortamı, gelişme aşamaları birbirinden farklı toplumlar farklı biçimlerde «müdahale» ediyorlar. Ne var ki, farklı gelişme aşamasındaki toplumlar hepsi için ortak, tek bir verili-doğal ortam ile değil, farklı verili-doğal ortamlarla karşı karşıyadırlar. Yukarıdaki benzetmeye dönersek, aralarında beceri farkı olan zanaatçı-

lar aynı çamur ile değil, ayrı çamurlar ile çalışmaktalar. Buna karşın, belirli bir toplumun, yani belirli bir verili-doğal ortamı ve bu toplumun belirli bir gelişme aşamasını ele alırsak, bu toplum kendi verili-doğal ortamını düzenlemek için kimi zaman tek bir imkânı sahiptir. Dikkat edilirse, burada hep bir «toplum»dan ve bu toplumun gelişme aşamalarından söz edilmekte. Başka deyişle olaylar «toplumsal formasyon» düzeyinde ele alınmakta. Oysa bir başka ve daha yüksek soyutlama düzeyine geçtiğimizde, «üretim tarzı» düzeyine geçtiğimizde verili-doğal ortam ile insan toplulukları arasındaki ilişki üzerine çok daha verimli sonuçlar elde edilebilir. Çoklukla öne sürülen iki kavramı ele alalım: «Doğal kaynaklar» ve «doğal engeller». Bu iki kavram, coğrafyacılar arasında oldukça eski bir geçmişi olan bir tartışmanın iki tarafını oluşturur. Birkaç kelime de buna değinebiliriz. Kimi coğrafyacılar göre, doğal veriler insan eylemini belirler; bu açıdan bir «doğal engeller»den söz edilir. Kimilerine göre, doğal veriler insana sunulmuş kaynaklardır, imkânlardır; bu açıdan doğa en genel biçimde bir kaynaklar bütünüdür. Görüleceği gibi bu iki taraftan her biri kimi zaman ötekine hakverse bile, statik (durağan) bir anlayış içindedir. Her verili-doğal ortam onu kullanmaya yönelen «insan eylemi»nin kökenlendiği üretim tarzı açısından bir anlam kazanır. Belirli bir üretim tarzı için «engel» olan bir verili-doğal ortam ögesi, bir başka üretim tarzı için «kaynak» olacaktır. Bunlar elbette ki genel sözler; ama gene de statik bir anlayışa düşmeyen sözler. Sözelimi uranyum, v.b. madenler ancak çağımızda bir anlam kazandı. Eğimli ve küçük boyutlu tarlalar kol gücüne, karasabana, v.b. dayanan tarımsal üretim için bir «kaynak»sa aynı tarlalar motorlu araç kullanan tarımsal üretim için o denli bir «kaynak» değildiler. Eğime uygun malzemenin satın alınmasına yapılan harcamalar, v.b. ovada bulunan aynı boyutta bir tarladan daha masraflı olacaktır bu tarlayı. Örnekler hem daha çoğaltılabilir, hem de daha anlamlı kılınabilir. Önemli olan, üretim tarzları açısından bir tarihî anın kaynağının bir başka tarihî anın engeli, bir tarihî anın engelinin ise bir başka tarihî anın kaynağının bir başka tarihî anın önemli nokta da, tek bir verili ortamı (dolayısıyla

tekniklerle peyzajın) değişik, birbirinden ayrı, insanlaştırılmış peyzajlara (dolayısıyla ortamlara) imkân verebileceği. İnsanlaştırılmış ortamlar deyimiyle, sözünü ettiğimiz halde daha sonra açıklayacağımızı, eklediğimiz bir terime eğilebiliriz: «Ekumen», O. Dollfus, «Ekumen»i yaşanabilir mekân olarak, «doğal koşulların, toplumsal hayatın örgütlenmesine imkân verdikleri mekân⁴⁸ olarak tanımlar. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, doğal koşulların toplumsal hayatın örgütlenmesinde oynadıkları rol tarihî bir karakter taşır. Ekumen, yaşanabilir mekân olarak tanımlanırsa, gözününe alınması gereken şey, bu verili mekânın yaşanabilirlik derecesidir. Yaşanabilirlik ise insanın dönüştürücü eyleminin tarihiliğine bağlıdır. Öte yandan ekumen yaşanabilir mekânsa, bu, bir başka şeyi de çağırır: Bu mekânın insanlar tarafından «işgal» edildiğini, yani yaşandığını. Öyleyse ekumen yaşanabilir-yaşanan mekândır. Bildiğimiz bir başka şey, insanın dönüştürücü eyleminin verili-doğal, ya da «el değmemiş» ortamları «mekânları» insanlaştırması. Bu insanlaştırma eylemiyle yeni tür mekânlar yaratır: İnsani mekân ya da coğrafi mekân. Coğrafi mekânın bir veri olmayıp, bir yaratım, bir ürün olduğu bütün söylenenleri belirleyen bir önermedir.

Şimdi çoklukla kullanılan bir mekân bölümlenme biçimine eğilelim. Bir kırsal, bir de şehirsel olanlardan söz edilebilir. Genellikle böyle yapmakla da anlatıma açıklık kazandırıldığı düşünülür. Gerçekte bu ayırım bir varsayımdan hareket eder: Ben böyle bir ayırım yapıyorum, bu ayırımı da şu ölçütlere göre yapıyorum; beni dinleyen okuyan kişi de aynı ayırımı yapıyor, hem de aynı ölçütleri kullanarak. Bir an ölçütlerin aynı olduğunu ve buna bağlı olarak da ayırımı belirleyen sınırların örtüştüğünü kabul etsek bile böyle bir ayırımın nesnel bir gerçekliği olabilir mi? Sözelimi nedir kırsal alan (ya da «mekân») denilen? Ve buna bağlı olarak varlık kazanan şehirsel mekân? «Kırsal mekân her şeyden önce hayvancılık ve tarım etkinliklerinin alanıdır bugün ve daha çok da bu etkinliklerin alanıydı.»⁴⁹ Tarımsal üretim ve hayvancılık mekâna kırsal niteliği kazandıran özellikler. Bu özellikler, kırsal mekânın ayırıcı özellikleridir. Bu açıdan nesnel bir gerçekliği dile getirirler.

«Tarımın gelişme derecesi ne olursa olsun»⁵¹ kırsal mekânın öğeleri, iklim koşullarına bağımlıdır. Toprak kullanım biçimleri, tarımsal teknikler değişik olsa, aralarında gelişme açısından farklar bulunsun bile toprakların niteliği, bileşimi, iklim koşulları, v.b. öğeler tarımsal etkinlikler üzerinde ağırlıklarını duyururlar. Tarımsal etkinlik belirli bir toprak parçasında yapıldığına göre bu belirlenmeyi duyması doğaldır. Şehirsel mekân ise, şehirsel yerleşmenin yaşaması için gerekli olan mekândır. Tartışılması gereken birkaç terimle karşı karşıyayız. «şehirsel yerleşme» gibi. Bunların tartışması şu an için bizi ilgilendirmiyor. Öncelikle en genel çizgileri vermek zorunlu. Uzun zaman boyunca şehirsel mekân ile kırsal mekân ayırımı yapmak güç değildi. Şehrin sınırları belli idi. Her şehir surlarla çevrili idi. Çoklukla surların ötesinde, öbür şehrin surlarına kadar toprak mülkiyetinin serflerin ve senyörlerin yaşadığı kırsal mekân yer alıyordu. İki mekânın ayırımı belirgindi. Oysa günümüzde kimi ülkelerde, ve gittikçe daha çok sayıda ülkede böyle bir belirgin ayırım görmek oldukça güç. Şehir nerde başlıyor, nerde bitip yerini kırsal mekâna bırakıyor? Dikkat edilirse, şehrin nerde başlayıp nerde yerini kırsal mekâna bıraktığı gibi bir anlayış «mekân»ın değişik parçalarının yanına getirilmesinden oluştuğunu ileri süren bir anlayıştır. Böyle bir anlayışın, son derece girift ilişkiler sunan ve bundan ötürü de değişik soyutlama düzeylerine imkân veren «mekân»ı kısırlaştırdığını tek bir mekânı bütün bir potansiyel olan «mekân»ın yerine koyduğuna değinmiştik. Biz gene geriye döner, şehirsel mekân ile kırsal mekânın birbirinden sınır çizgileriyle ayrıldığını söylersek şu an için belki daha anlaşılır olabiliriz. Şehirsel mekân ile kırsal mekânın yeryüzünde görülebilen sınırlarla, yani gerçekte bu mekânları ayıran sınırlardan yalnızca biriyle, ayrıldığını söyler-

sek, buna şehirsel mekân ile kırsal mekânın tarihî olarak kimlik kazandıklarını eklememiz gerekir. Toprak mülkiyeti karşısında sermayenin bağımsızlık kazanma süreci içinde ortaya çıkan kırsal mekân şehirsel mekân ayırımı bu sürecin başlarında oldukça belirgindi. Sermayenin bağımsızlık kazanması, giderek temel güç durumunu alması ile şehirsel mekânın alanı genişler. Buna bağlı olarak da kırsal mekânın alanı geriler. Oysa bugün böyle yatay ve tek boyutlu bir hareket gelişmiş kapitalist ülkelerde görülmemekte. Hiç olmazsa eskisi kadar belirgin değil. Her iki mekân birbiriyle içiçe geçmiş durumda. Var olan bu durum bir dizi «bilim adamı»nın artık sanayi toplumundan (endüstriyel toplumdan) ve hatâ «sanayi-sonrası toplumdan» (post-endüstriyel toplumdan) söz etmesine imkân veriyor. Buna uygun düşen «mekân» ise şehirsel ve kırsal mekânlara yer vermeyen bir «mekân»dır. Toplumların, «sanayi toplumu» «sanayi-sonrası» toplumlar olarak nitelenmesine karşı çıkan bizler toplumları böyle terimlerle nitelleyen sorunsalı yıkmalı, yerine kendi sorunsalımızı koymalıyız. Sorunsalımız, «bilim adamları»na şehir ile kırsal ayırımının ortadan kalktığını tek bir «sanayi toplumu mekânı»ndan söz etmeye imkân veren öğelerin hesabını verebilmeli, bu öğeleri gerçek yerlerine oturtabilmeli. Sorunsalımız tarihin belirli bir döneminde gözle görülebilen tek bir mekânda birbirinden sınır çizgileriyle ayrılan şehirsel ve kırsal mekânların o dönemden beri özel mülkiyete dayanan toplumların toplam mekânında bir başka düzeyde varlığını sürdürdüğünü gösterebilmeli. Bu söylediklerimiz çok genel ve belki de bu nedenle çok soyutta kalabilecek sözler. Ne var ki bunların belirli bir biçimde söylenmesi gerekiyordu. Geriye bunları daha derinlemesine, daha açık bir biçimde ele almak, düzeltmeler gerekecekse yapmak kalıyor.

⁴⁸ Bu yazının teorik çerçevesinin oluşturulmasında P. George, O. Dollfus ve Y. Lacoste'un eserlerinden büyük ölçüde yararlandığımı belirtmeliyim.

⁴⁹ J. B. Garnier, *Géographie: Méthodes et perspectives*, Masson, Paris, 1971, s. 56.

⁵⁰ O. Dollfus, *L'Espace géographique, Que Sais-Je*, PUF, Paris, 1970, s. 29.

⁵¹ A.g.e., s. 29.

⁴ P. George, B. Kayser, R. Guglielmo, Y. Lacoste, *La géographie active*, PUF, Paris, 1964, s. 304.

⁵ A.g.e., s. 304-306.

⁶ A.g.e., s. 308.

⁷ A.g.e., s. 310.

⁸ A.g.e., s. 305.

- ⁹ A.g.e., s. 311.
- ¹⁰ A.g.e., s. 302.
- ¹¹ P. George, *L'Action humaine*, PUF, Paris, 1968, s. 171.
- ¹² *La géographie active*, s. 306.
- ¹³ *L'Espace géographique*, s. 121.
- ¹⁴ *L'Action humaine*, s. 7.
- ¹⁵ *Géographie: méthodes et...*, s. 111.
- ¹⁶ *L'Espace Géographiques*, s. 70.
- ¹⁷ *La géographie active*, s. 304.
- ¹⁸ *L'Espace géographique*, s. 20.
- ¹⁹ *Géographie: méthodes et...*, s. 74.
- ²⁰ A.g.e., s. 81.
- ²¹ *L'Espace géographique*, s. 20.
- ²² A.g.e., s. 20.
- ²³ *Géographie: méthodes...*, s. 112.
- ²⁴ A.g.e., s. 111.
- ²⁵ A.g.e., s. 111.
- ²⁶ O. Dollfus, *L'Analyse géographique, Que Sais-je*, PUF, Paris, 1971, s. 84.
- ²⁷ O. Dollfus, *L'Espace...*, s. 30.
- ²⁸ *La géographie active*, s. 343.
- ²⁹ A.g.e., s. 343.
- ³⁰ A.g.e., s. 326.
- ³¹ C. Raffestin, *Espace, temps et Frontière, Cahiers de Géographie de Québec*, no, 43, 1974, s. 23.
- ³² *L'Analyse géo...*, s. 78.
- ³³ *La Géographie active*, s. 327.
- ³⁴ A.g.e., s. 327.
- ³⁵ *La Géographie: méthodes...*, s. 62.
- ³⁶ *L'Espace géo...*, s. 9.
- ³⁷ *La Géographie: méthodes...*, s. 74.
- ³⁸ M. Phlipponeau, *Géographie et Actian*, A. Colin, Paris, 1960, s. 15.
- ³⁹ A.g.e., s. 8.
- ⁴⁰ R. Clozier, *Les Etapes de la géographie*, PUF, Que Sais-je, Paris, s. 90.
- ⁴¹ O. Dollfus, *L'Analyse...*, s. 9-10.
- ⁴² A.g.e., s. 10.
- ⁴³ O. Dollfus, *L'Espace...*, s. 30-33.
- ⁴⁴ A.g.e., s. 30.
- ⁴⁵ A.g.e., s. 33.
- ⁴⁶ A.g.e., s. 33.
- ⁴⁷ A.g.e., s. 33.
- ⁴⁸ A.g.e., s. 33.
- ⁴⁹ A.g.e., s. 5.
- ⁵⁰ A.g.e., s. 71.
- ⁵¹ A.g.e., s. 72.